

**MBIM AABAMON AKAAL
MU TUN LITULN GHANA
KI DI NYAN NI DIBIN
ASEERA, MBIM, MALAA
NI MPOON ACHAMOLN NI
MBIM ACHURM NA.**

*Ti nabr kigban kee nyan likarn aaymeem ponni la.
Libasaal ni Lidagbanl aaliin mu bi.*

NŌMEEM AADII TŌB PUNA

IDOON.....	4
PAORP-VWC & KiRA ATATAA.....	5
DI BŌRGEN/DIŌMEEGEN	7
TAA KARN NYAN NIN CHEE NA	8
MPIIN	9
N-YAKL	10
TATAA	11
MBIM AABAMŌN MU TUN LITULN GHANA NA	12
Njan Aagenl: Mbim AbaamŌn MŌmŌk	12
Lelee Aagenl: Mbim AabamŌn Ni Dibin aseera	19
Tataa Aagenl: Mbim, Malaa Ni MpŌŌn AachamŌnl	26
Nanaa Aagenl: Mbim AabamŌn Ni Mbim achurm	33

IDOON

Kigbaŋ ki mina nyan ni ki dii Pan African Organisation for Research ni Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC) ni Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) apoon pu la.

Ti joo idoon tii ututuln umok bi PAORP-VWC: ki yoor Dr. Ndonwie Peter, Dr. Muma Bili, Mr. Awambeng Azeh, Ms. Felicia Amoanab, Ms. Matilda Nsiah, Ms. Agiiba Mary, Ms. Priscilla Yeli-oni, Ms. Fati Wunaate, Mr. Ndifor Luciani, Mrs. Melani Zofoa ki ti saa Mr. Mohammed Yakubu.

Ti joo idoon gann kaan tii Ms. Katja Zug, Ms. Stefanie Komarek ni Mr. Andreas Boening ki di kpee unii umok tun lituln KiRA na. Bi sil tichaŋ,

kipook titaakpak, ki mok timi taa ga ŋa nimok na ki ti saa kigbaŋ kee aa ti doo puna.

Ti ki joo idoon tii binib ni ŋikpok ŋimok joo mbim abaamon ni Ghana atingbaln pu yaab bimok joo nsurm ni nkpeem tii timi ki ti saa ndoon na.

Ndoon na, ti ga doon Federal Ministry for Economic Cooperation and Development bi bi Germany (BMZ) na ni Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) yaab ke bi ter timi ni ilik ki cha kigbaŋ kee nyan ni.

PAORP-VWC & KiRA ATATAA

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC) ye likpokl li bi Ghana kaa bi ukalnja ataab na, ki lik unibon abaamon ni waamuun chee na la. Likpokl lee bi Ghana nibin nichur nilee ni niniin (2008) ni jer na kinan saah din, ki bi Cameroun nibin nichur nilee ni kipiik (2010) ki nan saa din. Li ye likpokl li kaa nani ni kinyampuuk na la.

Ghana atingbaln pu na, likpokl lee tun lituln nitigen nijmu ni le lipaal wob. Nitigen ngbaan le ye Tolon, Kumbungu, Gushegu, Tatale/Sanguli ni Zabzagu. Likpokl lee tun lituln nin chee bi kaa mbim ni bipiib abaamon puna la. Waahr aa libomukl lee ga nmaa toor ni limaantol ni na, PAORP-VWC nani mbaal ni ibaamon atuln ke bi beeni nmaa jooni bipiib ni mbim afalaa ni imaagann na.

Ni wob ti ban ke ti ter na le ye ke ti gaa bipiib ni mbim abaamon tii bi, ki gii achurm dan kitin, ki doo mbim ni mpwon achamaln abor. Ti ban ke ti ter ki cha mbim nmaa buen skuul, ti mok bipiib kinyanpuuk ki cha bi nmaa joo bibaa na.

PAORP-VWC yaab di tibaa tan bininkpiib le kit un lituln, bibaa le ye Department of Social Welfare, Ghana Immigration Service, Ghana Police, Municipal Assemblies, Biborb ni bininkpiib bimok bi limaantol ponni na.

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) ni mək ke “Mbim abaamən ni ngbambən atij ni” na ye German yaab aliin ponni la, bi nan jooni kina awan Lahr atij ki bi Germany ni na la, ɲibin lichur libaa, ni ikoiwee ni piwee ni ɲijmu (1995) ɲi jer na la. Likpokl lee aa bi ngbambən atij mu ni dandana na le ye Benin, Cameroun, Ghana, Mali ni Togo, ki ter mbim bi kaa kan ni babaamən, ki lann baajilma ki joo dii UN akaal yi lik mbim abaamən ni mbim alaafee wəb na la. Binib bi joo kina akpokl na ye binib bi animbil woln aan bi yunn ngbambən atij ni na, aan ki nyi mbim amuun ni mbim ajoon na la.

KiRA abəjal li bi jooni ngbambən atingbaln puna le ye ke bi ban bi ter ki jooni mbimbin mu ga cha mbim ɲmaa kan babaamən aan bi mu pək kinan li ye bininyuun na la. Bi ban ke bi ter ki nyan ni:

→ Ke bi nyan mbim tinagbiir, tigbaar ni imaagann ponni,

→ Ke mbim məmək li kpa mabamən baan, ni mpəən baan, ni mpaan baan la, ubaa ma taa gaar puwəb.

→ Ke jilma li bi ki tii ubo məmək, mbim muun ki pək ni nsudoon ni, ni bamaantol ponni, nin chee imaagann aa bi na.

KiRA ban le ke mbim ni biyoom muun ki pək ni ɲipepel məmək, ki cha bima bibaa ɲmaa toor baabəmuk aan ki sil tii bamaal ni bamaantol. Waahr aa ti mina ga ɲmaa sil na, KiRA joo ibamən le ɲjam le joo tun watuln, le bi ponni wu mbim pu pam.

DIBORGEN/DIDMEEGEN

ACRWC	African Charter on the Rights and Welfare of the Child
Art.	Article
BMZ	Federal Ministry for Economic Cooperation and Development of Germany
CCG	Criminal Code of Ghana
CEFM	Child, Early and Forced Marriage
CG	The Constitution of the Republic of Ghana
CRC	The United Nations Convention on the Rights of the Child
GCA	Ghana Children's Act
KiRA	Kinderrechte Afrika e. V.
PAORP- VWC	Pan-African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children

TAA KARN NYAN NIN CHEE NA

Kigbanj ki mina nyan ni nkarm kipaak mu dii ikaar na ni la. Nkarm kipaak ngbaan le ti di dan do ki dii nyimbil aa paa tob pu puna:

- African Charter on the Rights and Welfare of the Child
Bi gaa mu siin 1990, mu piin ki tu lituln 1999, bi gaa mu kii 1997 le Ghana yaab mu gaa mu kii 2005.
- Child and Family Welfare Policy
Bi nyan nkaal ngbaan 2014, le likpokl li lik mbim abaamɔn puna gaa mu siin libinl baan ngbaan ni.
- Criminal Code of Ghana (Act 602)
Bi na gmee nkaal ngbaan 1998, le ki kpeln mu 2001.
- Ghana Children's Act (Act 560)
Bi na gmee nkaal ngbaan 1998, le likpokl li lik mbim abaamɔn punakpeln mu 2016, (Nkaal 937).
- Human Trafficking Act (Act 694)
Bi na gmee nkaal ngbaan 2005 la.
- National Strategic Framework on Ending Child Marriage in Ghana 2017 – 2026
Likpokl li lik mbim abaamɔn puna na di nkaal mue siin 2016 la.
- Registration of Births and Deaths Act (Act 1027)
Bi na gmee nkaal ngbaan 2020 la.
- The Constitution of the Republic of Ghana
Bi na gmee nkaal ngbaan 1993, le ki kpeln mu 1996.

MPIIN

Ghana akalnja kii ki nun tii ikaal kipaak yi lik mbim abaamɔn puna. Ikaal ngbaan mubaa le ye *Convention on the Rights of the Child (CRC)* ɲibin lichur libaa ni ikoiwee ni piwee (1990), ni *African Charter on the Rights and Welfare of the Child (ACRWC)* ɲibin ɲichur ɲilee ni ɲibin ɲiɲmu (2005). Ni mina puna, pɔɔk mba nan bi ke ti lik mbim abaamɔn abɔr Ghana atingbaln pu.

Ki nyan ke ti ban ni ɲa lituln na, Ghana ban ikaal siin ke yi ter aan ki sil mbim abaamɔn pu Ghana atingbaln pu. Ni muk na le ye ke ikaal ngbaan aa ɲmaa sil chob, ki nyan ni iliin pu – ikaal nbgaan nan ɲmee likarn ni baanja la le ki di kpee ke binib bi ɲmaa kan likarn ngbaan na aa nun tataa, ki nyan ni ke bi ɲmee ikaal na Likarn ni baanja la, kinipaak aa nun ɲitaa. Kina puna, ni beeni pɔɔ ke mbim ɲmaa nun iliin na atataa aan ki bee babaamɔn ki di tun lituln.

Dandana agbaɲ ki mina ban ke ki lik ɲibon aa bi nin chee na aan ki ɲal ɲi, ki cha mbim nun ɲitaa aan ki nyan babaamɔn tii bi Ghana atingbaln pu. Taa ɲa kigbaɲ kee puna, ki di kpee ikaal agbaln timɔk ni ti karn nyan ni na, nkpeem ke ti di tun lituln na, ki ga ɲmaa ter ki toɲ bininkpiib bi ɲmee ikaal ki joo dii mbim abaamɔn puna. Ki ga ter litingbaln, ki ter unii umɔmɔk bi li ni na.

Kigbaɲ ki mina bi Libasaal, Lidagbaln ni Likakpaanl aliin ni. Iliin yi mina kpa ɲɲmeem baanja la, nin chee ti karn ki nyan na aabi. Isur ni nkpeem mu kpee ni ponni.

N-YAKL

Kigbaŋ ki mina ye nkpaam ki nyan ni mbim akaal yi bi kitin̄ puna la. Ti yakl ki ŋigen ŋinaa la.

Njan aagenl si ki mək mbim abaamɔn akaal mɔmɔk la. Ligenl li paa lelee na mək mbim amaal aseera abɔr la. Tataa aagenl si tii baa chur mbim pu tii tichar na, malaa achamɔln ni mpɔɔn achamɔln na la. Kokoo aagenl mək baa chur mbim pu aan ki kooh, bee ki ti joo ŋani tinagbiir ponni puna la. Dibɔgen ŋi mina le ye ŋi lik mbim abaamɔn puna, ki nyan ke mbim abaamɔn abɔr bee nin ye libɔmukl la.

Digen mɔmɔk piin ni tibɔr siib ki nyan ikaal yi tun lituln ki nyan libɔyil ngbaan puna la. Tibɔr timɔk ŋmee kigbaŋ kee ponni na aa ye ikaal mɔmɔk le na, aama ti lik ki nyan ni igban yi ŋmee tibɔr nyan niwɔb kpa lituln tii timi na la.

Ni paa na ye libɔgbaal la. **Libɔgbaal*** yacrkaan ngbaan cha ti ŋun ŋitaa ki nyan ikaal yi ti di ŋmee kigbaŋ kee na la. Libɔgbaal ngbaan ki ban bikakalm ŋun ŋitaa baa ga ŋa pu ki di ikaal yi mina tun lituln na la, ni libɔmukl yaa ti muk bi kan, baa ga di ikaal yi gaa bibaa lii na la.

Ki nyan libɔgbaal apuwɔb na ye **isur ni ilandak yi ga tun lituln*** na la. Isur ni ilandak yi mina le ye mbimbin mu bininkpiib ga di siin aan ni ŋmaa cha mbim abaamɔn ŋmaa sil aan bi mu ŋman ki kan babaamɔn na.

**ni dɔ ngban mue ni naa ŋmee puna la*

TATAA

Dibin aseera agbaŋ: ngban mu ye mmaal amokl na. Ukalnja aninkpiib le tii kina agban. Kina agban kpa mmaal aayimbil, ubo aayimbil, u ye uja bee upii, nwiin mudaal bima u na, nin chee bima u na, ute ni una aayimbil ni baa nyan litingbaln li ponni na momok ye ke ni li bi njibin aseera agbaŋ ngbaan ni.

(Sections 20 ni 21 Registration of Births and Deaths Act)

Ubo: unii umok aa kee fuu njibin kipiik ni njiniin na.

(Art. 2 ACRWC, Art. 28 (5) Constitution, Section 1 Children's Act)

Ubo/malaa achamoln: lichamoln limok aan uja bee upii aa fuu njibin kipiik ni njiniin na, na dii ke bi nan di u kpeln bee bi nan tun u pu tibir ni.

(Art. 21 ACRWC; Art. 26 (2), 29 (2) ni 272 (c) Constitution; Art. 14 Ghana Children's Act; Sections 14, 101, 109 ni 269 Criminal Code)

Ubo achurm: bi yaa njmaln ubo, bee bi yaa chuu u mpoon, bee bi yaa gaŋ u ki di u nyan udo aan ki di u buen niyayan kan – naa dii ke ubo ngbaan, bee ute, bee una, bee unii u lik u puna kii bee waa kii – aan ki ti di u kooh bee be di u tii litunpoo.

(Section 1 Human trafficking Act).

Mpoon achamoln: tichar ti aan ubaa (uja bee upii) bee bimomok (uja ni upii) aa kii, aama bi chuu bi mpoon bee bi ŋa bi linaln ki di bi tii tichar na.

(Sections 100 ni 109 Criminal Code, Sections 14 ni 15 Children's Act)

MBIM AABAMON MU TUN LITULN GHANA NA

Njan Aagenl: Mbim Abaamon Momok

IKAAL AGBAN:

- African Charter on the Rights and Welfare of the Child (ACRWC): Articles 2, 3, 4, 5, 12, 20 (1)
- The Constitution of the Republic of Ghana (CG): Articles 13 (1), 15 (1), 17 (1) ni (2), 28
- Ghana Children's Act (GCA): Sections 1, 2, 3, 6 (2), 8 (1), 9, 11, 13, 16 (1)

LIBOGBAAL

Njmeem mumok bi kigban kee ponni na si ki tii **mbim abaamon la**. Tibor ti mina bi dulnya akaal agbaln momok ni, tigbaln ngbaan ponni kibaa le ye UN Convention on the Rights of the Child (CRC). Ti ga njmaa kan ngem njimbol akaal agbaln ni; African Charter on the Rights and Welfare of the Child (ACRWC), Constitution of the Republic of Ghana (CG), ni Ghana Children's Act (GCA). Ikaal agban yi mina momok kpee nin chee ti karn nyan ni na.

BA YE UBO?

Ubo le ye unii u bima u aan waa kee fuu njibin kipiik ni njiniin na. Ubo atataa bi art. 2 ACRWC, art. 28 (5) CG ni section 1 GCA ponni.

UBO ABAAMONKPAAN INAA

Mbim abaamon momok ye ibaamonkpaan la. Aama ibaamon inaa yi mina kpaan ki ye yi ga tii ubo wabaamon na la. Ikaal ngbaan so:

1. Imaagann akaal

Nkaal mue bi art. 3 ACRWC, art. 17 (1) ni (2), ni art. 28 (4) CG, ni section 3 GCA ponni. Nkaal ngbaan mok ke ubo momok ga nmaa gaa wabaamon, naa dii baa ma u nin chee na, ute ni una aa ye u na bee limaantol li ponni u nyan ni na.

Aama Ghana atingbaln pu, ki di kpee ntim kipaak dulnya wee ponni, ni bi nibaa. Aa yaa lik mbim aa skuul abuen, baa muun chee, bima u ubijabo bee upiibo, wamaantol kpa ilik bee baa kpa, u kpa iween bee waa kpa. Ghana yaab ganni Bifilaam, ni bikpakpaab kaa pak bi. Aa yaa buen Ghana lipaal wob kan, n-yonn mubaa kan, bi ganni nyan ni bikpakpaab limaantol ni, bee skuul bi bi itingbaan ni na, ki nyan ni ke baa ye ukpakpaal puna, le mbim bi mu kpa iween, ke uwob, ubir, ujoon, ugbandaan, utaagenl bee unjangenl daan aa kpee limaantol ponni.

2. Libomukl akaal

Nkaal mue, bi ki yin mu ke 'ni njan tii ubo na', aa ga nmaa karn ki nya art. 4 (1) ACRWC, art. 28 (1c) CG ni section 2 GCA ponni. Nkaal mue aa mok puna le ye ke mu ban mu di ni mok muk ubo na le loln nsan. Nsaloln le ye ke ti bee nijan tii ubo mok na ni waa bomukl aa ye puna.

Ki di tun lituln na, naa bi kina. Tetiib ni natiib ni limaantol aanib bi njal mbim aamob ki faani bi ke bi taa tuk ukalnja aninkpiib, n-yonn mu bi chuu ubo mpoon ki doon u chee bee bi na u ni kaa njan na ye bi ponni bibaa. Kina aabim aa nmaa kan nterm mu bi ba ga kan na. Iyaajakaal yi baa bi kaa njan ki beeni tun lituln njimaantol njibaa ponni, ibaa ye mbim, malaa ni mpoon achamoln.

3. Nɛmarm ni mmuun akaal

Nkaal mue bi art. 5 ACRWC, art. 13 (1) CG ni section 6 (2) ni 8 (1) GCA ponni la. Nkaal mue tii mbim babaamɔn ke ubaa taa ku bi. Mu ki tii mbim babaamɔn ke bi kan tijikaar ki ji, ni tiwanpeenkaan ki peen, ni nkokooyaan ki koo, ni balaafee wɔb. Nkaal mue tii mbim mpaan ke bi mu pɔɔk ki ɲa binib.

Ki dan Ghana atij ni na, ɲipepel ɲi baa ponni, mbim aakum beeni ye tiwan ni kaa kpa ntafadaan na la. Ti yaa ban ti di ɲaɲ kan, binib beeni ku mbim ke bi kpa kisook la, bibaa ga di kina aabim di inyɔk atuln le aa ga nan kan kina aabo kpo aa. Ngem mu beeni ku mbim ki nya ke mbim aa dii baa dooni tiwan ni na, kama ubo len ke u ban u dii Uwumbɔr, kaan ki dii liwaal. Ngem mu ku ke baabim yii baamɔi ki ban bi ɲa bageen, ti di ɲaɲ ke ubo u nyu tifar na, ubo u peeni tiwan ni kaa maan na, ubo u ye ubijabo ki ban ke u kpeln ubaa di ɲa upiibo na, ɲimaantɔl ɲibaa ga gmaa ku kina aabo. Ki di kpee na, mbim bi atetiib ni binatiib ye bigiim na, baa muun ye bi falaa la, bibaa laa ye mbim la, aama bi mu tun bininkpiib aatun la, le ngem chuun tak ki geeni isanja pu. Kina aabim aa ɲmaa kan ni tijikaar, bee tiwanpeenkaan, be nkokooyaan, le balaafee wɔb ye libɔmukl la, mbim ngbaan amuun ye falaa la, naa ɲan tii kina aabim.

4. Pel ubo mu aliin akaal

Nkaal mue bi art. 4 (2) ACRWC ni section 11 GCA ponni la. Nkaal mue tii mbim mpaan ke bi len balandak ki cha bininkpiib mu pel. Ni mɔk ke mbim alandak mu ga ɲmaa kpaan bininkpiib alandak ni kit un lituln, nima le ga cha mbim mu ɲmaa len ni muk bi na.

Aa yaa lik imaal kipaak ponni Ghana atij pu kan, tetiib ni natiib aa kpa mpaan tii baabim, baayonn mɔmɔk bi tii baa ga ɲa pu ki kan tijikaar kpiin baamaal na la. Baa kpa mpaan ke bi kal ki pel ni muk baabim na. Ni pɔɔ ke mbim mu ti kan mpaan ki len ni muk bi na. Kina puna, tetiib ni natiib

aa len pu ni baa chuu pu siin na le tun lituln, naa kpaab bi ke ni ga ter mbim bee naan ter bi, bee mbim mu alandak kpee bee yaa kpee. Baa len puna le ye ke mbim aa kee pook neer ke bi len balandak limaantol ponni, aama aa yaa lik ngbambon amaal ni kan, mbim le ye liwakpal.

Ubo Abaamɔn

Ki nya nemeem mue apuwɔb na, nemeem kipaak ni njikpok kipaak bi ki gaar ubo abaamɔn tii u. Aama, mbim abaamɔn mubaa nmaa chaa fam bee ubaa atafal aa bi ni ponni. Aa yaa karn art. 12 ACRWC ni art. 9 GCA kan, ni mok ke ubo kpa mpaan ke u fuur, kina baan le ubo ki kpa mpaan ke u gbiir ki na kinyanya. Nilee ni mina momok ga ter ubo ni waamuun ki tii u mpɔɔn – nterm mu ga cha ubo li kpa lafee aan ki muun mbaamom na.

Aama aa yaa lik kan, binib dak ke ngbiir ye litulnfaɔ bee ligbanyakl la, ngem mu dak ke ngbiir ye bilikdam aabim aawan la. Binipookaan kipaak aa nyi ke aa yaa cha ubo gbiir ubaa pu kan, nima le ga cha ubo ngbaan bee wamaantol ni aanib. Mbim kipaak, pam ye mpiibim bi bi tinkpaɔ ni Ghana atin ponni na la, bitetiib ni binatiib di licheln ni, ni lisatuln le di tii bi, ngem mu yaan ye libiyoor, n-yonn mu bi laa ye mbim na, le bi di litulnkpaan di paan bi pu. Ti yaa lik ntinkpaan mu ponni kan, ti kan ke tetiib ni natiib di mbim kpaln biwankoo le bi chuun tu tiwan ni nyuun jer bi na ki koo le, le kaa kpa mpaan ki gbiir binneenatotiib chee. Libomukl liken le ye ke nin chee mbim ga gbiir na, njipepel kipaak bi Ghana kaa kpa kina, le nin chee mu kpa nibaba na aa nan, le ni cha mbim gbiir nin chee kaa nan tii balaafee na.

Te ni Na Atuln

Ibamɔn kan, limaantɔn ponni le ye nin chee ubo ga pook mbaamom na. Aa yaa karn Ghana akaal agbaɔ (art. 28 (1e) CG) bee ACRWC kan, ni len ke '*...ubo kpa liyimɔɔn ni si mbaa asisii le*

ngbanbɔn amaantɔl ni ... le ti yaa ban ke waamuun ni waabinbin li ŋan kan, ni ye ke ubo pɔɔk ni wamaantɔl ponni nin chee mpopiin, ni ngeem, ni nsudoon, ni ŋuntii bi na la'. Aa yaa ki karn buen mɔb wɔb kan, art. 20 (1) ACRWC ni section 6 (2) GC ki len ke, tetiib ni natiib le ye binib be ga pɔɔk bibaa ke baabim aa kpa libɔmukl na. Ni mina kpee baa ga ji tijikaar ti na, tiwanpeenkaan ni bi ga peen na, nkokoom yaan chee, ki di kpee unii u mbim ngbaan ga ŋmaa di baabɔmukl tuk na, nee le ga cha mbim ŋmaa kan babaamɔn.

Ni wu pam ke hali din ataa, naa ye tetiib ni natiib mɔmɔk le nyi batuln, Ti ga len ke, ni mina ye ke baa buen skuul, bee baa nyi la, bee baa kee kan ubaa joo waabim ni ŋan puna, bee ubaa aa kee tuk bi baa ga joo baabim mbaamɔm puna la. Ngem mu aa kpa tibɔr kina aaboln ni baliin ni, le bi mu aa ŋmaa karni likaln, nima le cha nee mɔmɔk beeni bi.

Ki nya ni mina apuwɔb na, tetiib ni natiib bibaa yiir kaan lik baabim pu mbamɔm, ni kpa soor ke bi yaa bi libɔmukl ni kan. Ni ti nyaŋ na le ye ubo ngbaan aana ni ute yaa yakr tɔb chee kan, bee ubaa yaa kpo kan. Ni ti ŋa kina kan, ubo aate be un aga di lidanyur be kijaak aatuln le di fik uyil, gur chuun nyu ndaan bee bi chuun jaa kijaak bee uchuun kpak kinikpakpak, bitafal aa bi baabim ponni. Bibaa bi kan, bi ni mbim na aa ki kpa limaantɔl, te bee na li gur joo tibɔr. Mbim bi mu kaa ŋun tibɔr (ti di ŋaŋ ke mbim bi chuun jaa kijaak, bee bi chuun nyu ndaan, bee bi chuun koo ukalnja akaal abɔr ni na) tetiib bee natiib ga nyan bitafal cha bi. Ngem ga nee ke baa nyi mbim ngbaan, ki cha bi ji falaa.

Ndoon na, tetiib bee natiib bibaa mu bi kaa kpa lituln libaa tu, kina puna baa kpa ilik ke bi lik baabim pu, bi cha mbim ngbaan le ban isan yi bi ga dii aan ki lik bibaa puna la. Kina aabim ngem le pa baa skuul aapɔln, ki lik bibaa pu. Ni le mina cha mbim ngem tun lituln li kaa ba ye ke bi tun na.

Ni wu ke iyaajakaal yi kaa ŋan, ki kaah mbim abaamɔn puna beeni bi Ghana atij ponni (ti yaa ban ti di ŋaŋ kan, ikaal ngbaan ibaa le ye ke upiibo baanja le ye ke u ŋal licheln, ki lu n-nyun, ki mɔn bisaa aan ki ŋir ŋisambil, bee bi chuu upiibo mpɔɔn ki di tii tichar). Ni mina mɔmɔk le cha mbim abaamɔn agaarm pɔɔ. Ki di kpee ke, tetiib ni natiib pam aa nyi ke ntafadaan (ukalnja akaal) ga gmaa chuu bi ke baa lik baabim pu mbaamɔm.

Ukalnja Atuln

Ukalnja atuln ni waatutunliib kpa lituln kpaan ke bi gaa mbim abaamɔn tii bi. Aa yaa karn ki nyan art. 5 (2) ni 12 (2), ki di kpee art. 28 (1) GC, ACRWC ponni kan, ni mɔk ke ukalnja kpa lituln ke u ŋa nimɔk ye ke u ŋa na, ki siin mbimbin mu ga gaa mbim abaamɔn tii bi na, ni ma kan, bi ga pɔɔk ki li ye binib bamɔm. Waahr aa ukalnja ga ŋmaa ŋa kina na, ni ye ke u siin ikaal, ki nyan mbim abaamɔn akpok. Ni yaa ye litingenl mɔk kan, ni ye litingenl aninkpiib atuln le ke bi gaa ki nyan mbim abaamɔn tii bi. ACWRC, section 16 (1) GCA aa mɔk puna le na. Ni mina ga nyan ni ukalnja aa di ŋikpok ŋi siin mbim abaamɔn puna, ni ŋikpok ŋimɔk lik mbim abaamɔn puna la.

Ibamɔn mɔk ke mbim ni babaamɔn abɔr aa kpa ukalnja, ikaal ni mbimbin bi Ghana atij ni ki mɔk ke yi ga nyan ki gaa mbim abaamɔn tii bi, nibaa mu aa nyan ni nima, mbim mu aa ŋmaa len ki gaa babaamɔn tii bibaa. Nima le mɔk ke ukalnja aa cha ikaal ngbaan tun lituln. Ki nyan ni kina puna, binib kal mbim abaamɔn pu le ki chuun dafir, ki cha mbim ji falaa le kaa kpa u ga len tii bi na. Ni ŋmaa jooni ni mina na le ye ukalnja aanib ni bibɔrb, bi ga gaa tibɔr na le ki di bitaal taa ti pu, kaan cha unii u ŋa kina abimbin na ji falaa ukalnja aŋal ni.

Libɔmukl liken li cha mbim aa ŋmaa kan ni babaamɔn na le ye ke ukalnja aa tii ŋitingen ilik bee waa nyan binib ke bi li si tii mbim abaamɔn. Kina puna tibɔr yaa ti dan ki nyan ubo abaamɔn wob

kan, nibaa unii bi ki ba gee ke u nyan ubo ngbaan abaamɔn tii u, aama binib bi ga sil uchaŋ bee ilik yi ka cha tibɔr ngbaan buen mɔb wɔb na aa bi.

NI GA DA LITULN NA

- Ti nabr mbim abaamɔn aahmeem ki di dan iliin imɔk bi Ghana na, nima kan unii mɔk ga karn ki ŋun taab.
- Ti cha kigbaŋ ki kpa mbim abaamɔn ni baabɔmukr na nya ni mpaan pu, ki cha litingbaln akaal li tun lituln ki cha ti ŋmaa tii mbim babaamɔn.
- Ti maa nin chee ŋan ki bi chain aan mbim ga ŋmaa li chaa ti gbiir na.
- Ti di tibɔrlen chichiir ni tibɔrnakrdir ni ki di len, kinabr timi aliin ni ki cha unii mɔmɔk ŋun, ki cha bi bee ikaal yi si tii mbim abaamɔn na.
- Ti cha tetiib ni natiib bee batuln ni baa ga joo baabim puna, ki cha bi bee ntafadaan mu si kii bi, bi yaa yii kaa dii mbim abaamɔn akaal kan na.
- Ti cha ŋitingen bee batuln aa ye pu ki nya mbim abaamɔn agar chee na.
- Ki moo pɔɔk limaantɔl li bi ukalnja akpok ni ŋikpok ŋimɔk bi ki lik mbim abaamɔn puna ataakpak ki cha bi ŋmaa tun batuln.
- Ti di mbim abaamɔn akaal di tun lituln, unii umɔk gaa ubo chee wabaamɔn na kan, ti di udaan buen libɔrjir, ki cha bi daa utafal.
- Ti gbua ukalnja ni bininkpiib chee ki cha bi nyan ilik ni binib di siin ki cha bi li lik mbim abaamɔn pu.

Lelee Aagenl: Mbim Aabamɔn Ni Dibin aseera

IKAAL AGBAN:

- African Charter on the Rights and Welfare of the Child (ACRWC): Article 6
- The Constitution of the Republic of Ghana (CG): Article 6 (2)
- Ghana Children's Act (GCA): Sections 4, 6 (4)
- Registration of Births and Deaths Act (RBDA): Sections 10, 16, 17 (1), (3), (7) ki ti saa (9), 18 (2) ni (3), 20, 21

LIBOGBAAL

Liyimbil Abaamɔn

Mbim abaamɔn akaal ni art. 6 ACRWC ni section 4 GCA ponni, ni mɔk ke ubo mɔmɔk li kpa liyimbil ni waatimbol li ponni u nyan ni na.

Tinisiir mɔmɔk kpa baabim ayimbiiyiln Ghana atij ponni. Aa yaa buen ponni wɔb Ghana atij ni kan, upii ni uja ga ŋmaa ban ubo aayimbil siin waahr le upii ni maa ubo ngbaan. Ke ŋitimbol ŋiken aanib aa pu ŋani puna, Ghana aanib joo ŋiyimbinyaan le tii baabim. Liyimbil ngbaan atataa ni laa nyan puna ye tiwan ni bi lik waahr aa ki tii mbim ŋiyimbil na la, le niŋan ke biyaajatiib aayimbil li ŋmal mbim aayimbil ni, ki mɔk baa nyan ni limaantɔl li ponni na. Ghana atij ni, binib maa waahr le ki nin tii mbim ŋiyimbil. Kina puna, ti kpa ŋiyimbil Lidagbanl ni ke *Gurondoo* (la tataa le ye ke baah pii ubo u litapol puna), bee *Damba* (la tataa le ye ke baah ma ubo u baa jirjal u bi yin ke

Damba na daal la). Mbim bi kpa nyimbil kina aboln ni na, biḡeetiib ḡmaa joo nyiir bi le ni ḡmaa jooni kijaak bi chee. Ni mina ḡmaa cha kina aabim gann nyan ni bibaa biḡeetiib ponni, bee biḡeetiib nyan bi lii. Ni ga ḡmaa jooni libomukl ni baamuun ponni.

Ghana akaal ponni art. 6 (2) GC, unii u ye Ghana aanii na mək ke ute ni una, ute bee una, uyaaja ni uyaa, uyaaja bee uyaa ye bee u nan ye Ghana aanii la. Ki di tun lituln na, aa yaa buen lipaal wəb kan, bi ganni nyan ni tinisiir watii tibaa ke bima aa ye Ghana aanib, kina aanisiik kibaa le ye Bifilaam. Kina puna, naa kpa bi ke bi ḡmee ḡibin aseera agban tii baabim, le ni cha mbim na aa nyi baa ye litimbol li yaab na.

Dibin Agbaḡ Aanyaank

Ni ye nkaal le ke unii məmək li kpa ḡibin aseera agban Ghana ponni. Kina puna, bi yaa laa ma ubo kan, bi ga tii u kigbanbik ki ga cha unii mək bee ke u ye Ghana aanii na. Dibin aseera agban mue ga cha ni taa lipəə tii mbim n-yonn mu bi nan ban ke bi kan igban yiken na kan, ti le ke Ghana aayigen bee igban yi bi ga ḡmaa di buen ntim mu ken ni na. Nima le ga ki tii bi mpəəon ke bi ji tinyoor timək si tii Ghana aanib na, ti di ḡaḡ ke skuul ni, bee laafee apepel, bee ntern ni libərjir ni.

Tetiib ni natiib kipaak bi bi tinkpaḡ tiib ni na aa beeni nyi ke ni ḡan ke ubo məmək li kpa ḡibin aseera agban. See bi yaa ti ban bi di mbim koon skuul kan, nima chee le bi ga kan ke ḡibin aseera agban kpa lituln (karn section 16 (4) Registration of Births and Deaths Act (RBDA)). Mbim bi mu kaa nan di ḡibin aseera agban piin skuul na, ni kpa bi falaa n-yonn mu bi buen məb wəb na, n-yonn mubaa kan, baan kii bi ḡmee ntəḡ, bee baan gaa bi skuul bibaa mam ponni.

Tetiib ni natiib bi mu nyi ki gaar ḡibin aseera agban tii baabim tibir ponni na, naa ye biməmək le nyi baa ga bil igban ngbaan pu aan yi taa bii na. Ngem joo biln ni baa gee nin chee na le yi ga

ηmaa gaa mmii, bee yi wɔη, bee yi lir n-nyun ni ki bii, bee tiwanfiirkaan mu ga ηmaa ηmɔ bii ngem.

Ubo yaa kaa kpa ηibin aseera agban kan, pam aa nyi baabin, le baa ηmaa tuk unii ke bi laa ye mbim la. Ni pu ye ke mbim li kpa ηibin aseera agban na le ye ke, nibaa tibaa yaa na ηa kan, ngban ngbaan ga ηmaa ter ki gaa u lii ki nyan wabaamɔn tii u, ti di ηaη ke bi yaa chuu ubo tii tichar aan u yaa kaa kii kan (tibir ni mpɔɔn achamɔln), bee bi yaa ban bi di Ghana akaal chuu ubo kan, waabiln aagban le ga gaa u lii. Mbim na, bi kan ni nterm ki nyan ni ukalnja chee ke bi laa ye mbim la ni libɔrjir wɔb (mbim abɔrjir akpokl), aama ni ye ke bi li kpa ηibin aseera agban ki mɔk ke bi laa ye mbim la.

Ghana aanib kan ki bee ηibin aseera agban aanyaank aa bi puna. Nkaal agban art. 16 (1) ki ti saa (3) RBDA ponni ηmee ke ukalnja aanib tuk bininkpiiib bi tii ηibin aseera agban na ke bima ubo, bee bi tuk bi ke ubo aa kpa ηibin aseera agban ki yoor ti saa iwiin ilole, ki nyan liyaadaal li bi ηun ke bima ubo ngbaan na. Ni mina ye bininkpiiib bi lik mbim watiib aa skuul ni na, bee laafee atutulm, bee bimamaan atuln la. Mbaah mu bi nima chee na le ye ke, bininkpiiib bi mina joo ikaal yee tun lituln aa?

Saa Ga Dii Pu Ki Ti Kan Ngban Ngbaan Na

Aa yaa karn section 6 (4) GCA ni section 17 (1) RBDA kan, ni ye tetiib ni natiib atuln le ke bi kan ubo aamaal aseera agban tii u. Ni ye ke bi buen baatingenl li ponni bi ma kina aabo na aninkpiiib bi ηmee nkun ni ηibin agban na chee ki ti cha bi ηmee kina agban tii ubo u bi laa ma na. Bininkpiiib ngbaan le ga mɔk si ni ye ke aa ηa na. Aaya karn section 10 RBDA kan, ni ye ke kina aninkpiiib li bi litingenl mɔmɔk ni. Ni bi ga di ηmee ηibin aseera agban na ye ubo aaayimbil, u ye upii bee uja,

liyaadaal li bi ma u na, nin chee bi ma u na ki di kpee una ni ute aaayimbil ni baa nyan nin chee na ni baatingbaln li ni bi nyan ni na (bi yaa ni kan).

Section 17 (3) ni section 21 RBDA ponni mək ke aa yaa ma ubo waa kee saa iŋmal kipiik ni ilee kan, ni ye ke bi ŋa ubo ngbaan aamaal aseera agban tii u dafir, ki taa gaa ilik. See section 17 (3) RBDA len ke ubo yaa ti ki jer iŋmal kipiik ni ilee kan, bi ga ŋmaa ŋmee u puwɔb aŋmeem ki yoor ti saa ŋibin ŋiŋmu. Kina aŋmeem ye ke ŋibin agban aninkpel u lik Ghana atij puna li nyi, ki tii nsan waahr, ki di kpee ke ubo aate bee una ŋmaa len ni pu aa waa ŋmaa kan kina agban tii ubo ngbaan n-yonn mu waa nan kee saa iŋmal kipiik ni ilee na, ki di kpee ilik yi section 17 (8) ni (9) RBDA mək ke bi pa na. Hali mbim bi jer ŋibin ŋiŋmu na ga ŋmaa buen ti gaa ŋibin aseera agban aama n-yonn ngbaan ma yaan abɔr pɔɔ la, le bi ga cha u ban unii siin wataa pu (ke seeradaan).

Ki di tun lituln na, bininkpiib bi tii nkun ni ŋibin agban na aa bi nin chee timi aatingen ni na daa, nima le ye libɔmukl ki cha tetiib ni natiib aa ŋmaa cha ti gaar mbim aabin agban. Tetiib ni natiib bibaa aa kpa n-yonn bee ilik yi bi ga di buen ti gaa mbim aabin agban na. Ngem mu san ijawaan ke bi yaa ŋa ŋibin agban tii baabim kan, mbimbin mu kaa ŋan na ga kan mbim ngbaan.

Dibɔmuk ŋee mək puna, ti kpa binib bi si ŋibin agban yaab ataa pu timi aatingen ponni. Ni muk na le ye tiwan ni ga di bi chuun itingbaan ni ki tun kina atuln na. Kina puna, ni cha mbim kipaak bi kaa kpa ŋibin agban. Mubaa mu bi ke bi ga laa ŋmaa tii u, nima ngbaan ye 5 GHS baanja la le muma ngbaan ma ga ŋmaa tun lituln libinl libaa baanja la. Kina agban ga tii tetiib ni natiib n-yonn ki hca bi gol bibaa pu ki ban ilik ki ti gaa mu ga yunn ki ye mubaamɔm na.

Aama ŋibɔmuk beeni bi Ghana aatingbaln pu ki dii ŋibin agbangaal pu. Dibɔmuk ngbaan ŋibaa le ye ke, bininkpiib bi bi nkun ni ŋibin atuln wɔb na ŋmaa looni gaar ilik yi kaa maan na tetiib ni

natiib chee, ni cha pam aa kaa bi buen ti gaa kina agban tii baabim. Bininkpiib ngbaan na nibin agban bil ngem le baa buen ti gaa le igban ngbaan ti bii, ni mu kpee nibomuk ngbaan ponni. Libomukl li mu ki bi na le ye ke Ghana aatiyil, Accra baanja le kpa uninkpel u ga nmee nibin agban pu waahr aa yi nmaa tun lituln na. Ndoon na, njan aabomukl le ye (kidaapook) aalik yi tetiib ni natiib ga pa waahr aa ki kan nibin agban tii baabim na.

Ni Møk Ke Aaye Ubo Aate Na

Section 18 (2) RBDA ponni møk ke, uja ga nmaa nmee ke uma le ye ubo aate buyonn u ni ubo aana kpaan ki buen ti nmee ban ubo aabinl agban na. Udaan ga nmaa møk ke uma le ye ubo atee buyonn nibin aninkpiib tii u ngban u nmee, ki kii ke waabo ye na.

Ni wu ke bijab beeni nee baabim pu, ke baa ye bi, ki nya ni ke baa nan ban lipuul ngbaan, bee baa kpa ilik ki ga lik ubo pu. Ni cha ngem nani kina na ye ijawaan, libiyal, binib aamoliin pu bee baa kpa ilik bi di lik upii ni ubo ngbaan pu.

Nin chee baa bee ubo aate na kan, uja ubaa ma aa nmaa yin ubo na liyimbil (gir pacham ti karn baa yin mbim nyiyimbil puna). Kina apuwob na, ni cha ubo na aanyi waa nyan nin chee na. Le ubo li nyi ute mu ye tiwankpaan le tii ubo ngbaan ni waamuun ponni.

Uja yaa yii ubo ke waa ye u kan, falaa u ubo aana ga ji na aa ye uja aa yii ubo puna baanja, aama upii na aan kan ilik aaterm ki nyan ni uja na chee ke u di lik ubo ngbaan pu le ni ga cha upii na ni ubo joo ligiin afalaa.

Bipiib kipaak le kaa nyi ke buyonn uja dek bi ki yii lipuul na, bi ga nmaa kan nterm ki nyan baatim aninkpiib chee, bee ukalnja aninkpiib (likpokl li lik falaa dam puna) chee ki cha bi chuu uja ngbaan

u lik lipuul ngbaan pu, bee ubo ngbaan pu. Ni pu cha bipiib siib bi nyi kina akaal na mu aa chaa bininkpiib chee na le ye imaagann, inimɔɔn ni iyuul pu le cha ngem aa chaa ti ban kina aterm.

NI GA DA LITULN NA

- Ti cha tetiib ni natiib bee ke ŋiyimbil ŋibaa bi kaa ŋan, ki ga ŋmaa cha ubo aŋeetiib nyiir u, bee bi yakr u lii.
- Ti di kpee skuul tiib ni ke ti li mɔk naa ŋan pu ke mbim li gaar ŋibin agban na, ki di cha imaagann, ki taa ganni tinisiir ti kaa wiir na.
- Ti cha tetiib ni natiib bee kinyaan ki bi ŋibin agban ni na.
- Te teer tetiib ni natiib ke bi bil mbim aabin agban mbaamɔm ki taa cha yi bii.
- Ti tuk skuul tiib ni laafee aatutulm ke bi tuk tetiib ni natiib bi aabim aa kpa ŋibin agban na ke bi buen ti gaa.
- Ti cha ŋibin agban aninkpiib bee ke ni ye batuln le ke bi ter tetiib ni natiib ki cha bi ŋmaa gaa ŋibin agban tii baabim.
- Ti cha tetiib ni natiib bee ke, ŋibin agban aninkpiib le ga ŋmaa ter bi ki cha bi gaa baabim aabin agban.
- Ti jan ki ban ke ti yaa ban ti gaa ŋibin agban tii timi aabim kan, bi taa li gaar ilik, bee bi yaa ga gaa kan, itaa li wiir nima kan unii mɔmɔk ga ŋmaa pa.

- Ukalnja ban ilik ni loortiib, bee jakpukpuk mam tii nitingen aninkpiib bi lik nkun ni nihin agban wɔb na, ni ma kan ni ga ter bi aan bi nmaa chuun tinkpaŋ mam ni ki tun batuln.
- Ukalnja yakr tii nitingen mɔmɔk binib bi yaa nmee nihin agban pu kan, yi ga nmaa tun lituln na. Ni taa li ye unibaan u ka Ghana aatiyil na baanja.
- Ti cha timi amaantɔl bee ke ni njan ke ti li lik mbim pu, ki li gee bi, nima kan bi ga muun mbamɔm ki li kpa tinyoor tii timi ni limaantɔl.
- Ti mɔk binaachipɔm ni bisapɔm baa ga nja pu ki taa dek nhipuu ni baa ban na, ni baa ga nja pu ki maa njeer baa ga nmaa joo puna.

Tataa Aagenl: Mbim, Malaa Ni Mpɔɔn Aachamɔnl

IKAAL AGBAN:

- African Charter on the Rights and Welfare of the Child (ACRWC): Article 21
- The Constitution of the Republic of Ghana (CG): Articles 26 (2), 39 (2), 272 (c)
- Ghana Children's Act (GCA): Section 14
- Criminal Code of Ghana (CC): Sections 14, 100, 101, 109, 269
- National Strategic Framework on Ending Child Marriage in Ghana: kpar buen 15
- Child and Family Welfare Policy: kpar buen 13

LIBOGBAAL

Nkiir Ki Nya Iyaajakaar Yi Kaa Dan Na Abaamɔn

Mbim abamɔn mu mina bi art. 21 ACRWC le ki di kpee art. 26 (2) ni 39 (2) CG ponni la. Mbamɔn mue mɔk nkaal mu ye ke ubaa ma taa cha ubo ji falaa u ga li kpa mbimbin mu kaa ŋan na ni waa wonann aamuun ni, bee waa nakpambur aamuun chee. Ghana akaal mɔmɔk ponni, akaal mue li kpa tibɔr, naa dii yi aa nyan ni nin chee na.

Ghana Abɔrb Anaakook Ni Yaab Atuln

Ghana akaal agbaŋ ponni, art. 272 (c) mɔk ke ni ye Ghana abɔrb ni bininkpiib bi bi limaantɔl ni na atuln le ke bi lik suun ni ikaal yi bi limaantɔl ni na. Ki lik ke yi kaa ŋan na kan, bi chuu nyan yi.

Aama mbɔrŋum, ni ŋuntii ni kii tii aa bi limaantɔl aninkpiib ni bibɔrb bi bi Ghana aatingbaln puna asisik ni. Balandak aa kpa a ki nyan ni ke ikaal yi la yi ŋan bee yi la yi aa ŋan. Limɔkl libaa le ye ke bibɔrb ni bininkpiib bibaa alandak ye ke mbim achamɔln aa ŋan tii mbim ngbaan, le biken mu alandak ye ke mbim achamɔln ye n-yaajakaar la. Kina pu na, iyaajakaar ibaa bi unii mɔk nyi ke yaa ŋan, aama yi beeni tun lituln ŋipepel ŋibaa, kaa bi ŋiken.

Ti Gii Mbim, Malaa Ni mpɔɔn Achamɔln

Ki nyan ni ke ŋuntii aa kaa bi Ghana abɔrb ni bininkpiib bi bi limaantɔl ni na chee na, Ghana akalnja siin wakaal ki nyan ni mbim, malaa ni mpɔɔn achamɔln pu, ki len ke uni umɔk bii kina akaal na kan, u ni ukalnja le kpa tibɔr. Section 14 (1) GCA len ke bi taa chuu ubo mpɔɔn tii tichar. Ki di kpee na, National Strategic Framework on Ending Child Marriage in Ghana akaal mu bi nan siin ŋibin ŋichur ŋilee ni ŋibin kipiik ni ŋiloob (p. 13) na ban ke ni ti saa ŋibin ŋichur ŋilee ni ŋibin piitaa na, bi taa ki chuu ubo ubaa ma tii tichar Ghana atingbaln pu.

Ki di tun lituln na, mbim, malaa ni mpɔɔn achamɔln beeni ye tiwan ni bi lipaal wɔb Ghana atingbaln puna la. UNICEF yaab len ke mbim churbakaa le ka tichadir ni Ghana atingbaln pu (Statistical profile on child marriage: Ghana, 2022). Ni mɔk ke, aa yaa nyan bipiib biŋmu siin kan, bi ponni ubaa mɔn tichar waahr le kin in kan ŋibin kipiik ni ŋiniin. Hali aa yaa fuu Ghana lipaal wɔb ki yaa nyan bipiib bitaa siin kan, bi ponni ubaa mɔn tichar waahr le kin in kan ŋibin kipiik ni ŋiniin. Hali bibaa mɔn tichar waahr le kin in kan ŋibin kipiik ni ŋiŋmu.

Lichamɔln Aabiln

Tiwan ni muk ni mbim, ni malaa, ni mpɔɔn achamɔln na le ye mbim aabin. Section 14 (2) GCA akaal mɔk ke ubo u ga ŋmaa mɔn tichar na ye ubo u kan ŋibin kipiik ni ŋiniin ki cha pacham na la. Nkaal mu mina dii dulnya akaal la. Kina akaal bi art. 21 (2) ACRWC ponni.

Aama nkaal mu mina aa tun lituln, le ni ŋmaa ŋani linampal achamɔln ni le sakpen. Hali bi ŋmaa chur mpiibim bi ye ŋibin kipiik ni ŋilee ki ti saa ŋibin kipiik ni ŋinaa na joo tii tichar. Ni pu bi ŋani kina na le ye ke upiibo bee ubijabo aa kpa libiln limɔk ye ke u ga ŋmaa joo upii na. Aa yaa buen bikamoob apepel kan, ubo yaa ti kee nyan ŋibii bee u dɔl kan, kina aabo ŋeer tichar aa. Ki di kpee na, bi mɔk ke ubo yaa mɔn tichar malaa kan, ni ga cha u taa kan mpaan ki ŋa kidagook. Ni pu bi beeni ŋmaa chur mbim tii tichar na le ye ke, tichar na mɔn linampal la kina puna ukalnja aanib aa nyi ki ga ŋmaa chuu bi ki lik ke mbim na aabin fuu lichamɔln bee baa fuu. Kristo adidiliib achamɔln bi libaa, ke asɔr aninkpiib ga ban bichamɔm ngbaan jooni ngban (seera agban) libɔrjir yaab che ki na mɔk ke baabin ŋeer lichamɔln waahr le bi ni kii ke bimɔn tɔb.

Lichamɔln Aakiim

Tibɔr ti mu ki ye ke ti len taabɔr ki di nyan mbim, malaa ni mpɔɔn achamɔln na le ye ke ubo ngbaan kii bee waa kii. Aa yaa buen section 14 (1) GCA akaal ni kan, ni mɔk ke unii ubaa taa chuu ubo ki di tii tichar mpɔɔn, ni ye ke bi bui ke bi kii. Ukalnja akaal section 14 (a) CC ni section 101 CC mɔk ke ubo u kpa nlan ki ga ŋmaa len ke u kii ke u ga mɔn tichar na ye ubo u kan ŋibin kipiik ni ŋiloob ki joo cha pacham na la, ni ma le mɔk ke unii yaa doon ubo u kaa ke kan ŋibin kipiik ni ŋiloob na chee kan, ni mɔk ke u ŋmaln u la, naa ye ke ubo ngbaan kii la, ikaal mɔk ke kina aabo aa kee kpa ubaa aalan. Ki kpee na, ubo achamɔln aakiim aa tun lituln nin chee na le ye ke ubaa aa ŋa u linimaln, bee u chuu u mpɔɔn, bee u ŋmaln u ke u len ke u kii, ni yaa nyan ke bi ŋmaln kina

aabo le kan, ni mək ke tichar aa sir. Ni bi ukalnja akaal section 14 (b) CC ni section 100 CC kina la. Tetiib ni natiib aa ye ke bi yii ubo u kaa kee fuu ŋibin kipiik ni ŋiloob aa kaa ban tichar na amɔb ke bi ga kii tichar pu tii baabo. Hali u ya jer ŋibin kipiik ni ŋiloob le ki yaa bui ke waa ban tichar kan, ute ni una aa kpa nsan ke bi chuu u mpɔɔn. Bi yaa ŋa kina kan, ni mək ke bi bii art. 14 GCA akaal aa. Nima ga mək ke bi di te ni na apɔɔn le ki di gaa baabo abaamɔn le ki bii nkaal art. 14 (c) CC, tichar ngbaan aa ŋmaa sir, le ukalnja ga daa bitafal.

Ki di tun lituln na, ki di kpee Ghana atingbaln ni ntim muken ponni, lichamɔln ye tiwan ni ye limaantɔl alandak na la. Tetiib ni natiib le chur kina alandak tii baabim, baa baah le naa kpa bi ke bibisal kii lichamɔln ngbaan pu bee baa kii.

Taa ga len pu ki di nyan ni mina ponni na le ye ke, mbim abɔr aa muk tetiib ni natiib, bee baa kan bi ke bi ye binib ki kpa mbaamɔn ni ilandak na. Tetiib ni natiib yaa chur baabim joo tii tichar malaa kan, balandak ye le ke kinyaan le bi ŋani tii mbim ngbaan na, ki nyan ke bitetiib ni binatiib mu na di bi tii tichar malaa la. Aa yaa lik bigiim amaal ni kan, ni muk bi na le ye ke bibisal mɔn uja u kpa ilik aan ki ga ŋmaa lik u pu na, upiibo ngbaan aa skuul abɔr aa muk bi. Ngem mu dak ke bi yaa di bibisal tii tichar kan, tichoowan ni bi ga gaa uja chee na le bi ga di kpiin bamaal, bee bi yaa di ubo u uja doon u chee mpɔɔn na tii tichar na kan, bamaal aa jilma ga gir ni.

Uja yaa doon upiibo u chee mpɔɔn na kan, ute ni una ga tuk u ke u taa kpiir kina abɔr uniyen chee, bi di ŋa ‘tibɔbɔlkaan’. Bi ga faan u le ki cha u kii ke u ga mɔn uja u doon u chee mpɔɔn na, kaan cha kina abɔr nya mpaan pi bee ukalnja aanib ŋun.

Laafee Ni Igiin Aafalaa

Mbim, bee malaa, bee mpooon achamoln jooni mbimbin mu kaa nan na tii ni kina aabim, ki di kpee laafee ni igiin aabimbin. Ni wu na le ye ke tetiib ni natiib aa nyi kina, le bibaa mu nyi aama bitafal aa bi ni ponni. Mbim bi nya skuul ni bi dek nipuu tibir ni na le wiir. Skuul anyam ga nmaa li ye falaa, ki ga ki nmaa li ye ni pu cha mbim achamoln, ni malaa ni mpooon achamoln wiir na. Mbim mu dek nipuu na aa kee kpa bibaa aalan, le banaakpambur laa diin. Bi ni baapuu ga nmaa kan falaa ni laafee wob ke baamaan ga na falaa, ki cha ki bi char bi asibti ni, bee bi ker lii, bee bi maa kaan yoor. Ki di kpee na, ni mok ke upiibo u kaa buen skuul na aa nmaa ter uchar ki nya ilik wob. Kina puna, uchar le ga li tii u ilik ki daa waaban tiwan nimok na tii u, le ni mina ga nmaa jooni ligiin. Le tichar ngbaan aboln ni yaa bii kan, upii na ga ji falaa ba pu? Uma baanja le ga lik ubaa ni waabo/waabim pu.

Ntafadaan

Mbim achamoln, ni malaa, ni mpooon achamoln kpa ntafadaan. Section 101 CC akaal mok ke unii umok doon ubo u kaa kee fuu nibin kipiik ni niloob na chee kan, ni ye ke bi di udaan piin kiyondiik ni ni taa koj nibin nilole. Kina baan le sections 109 ni 269 CC mok ke aa yaa chuu unii mpooon, bee aa yaa gii n-nyamon ki di unii tii tichar kan, ni kpa ntafadaan.

Aa yaa fuu lipaal wob Ghana atingbaln ni kan, binib kipaak aa nyi ikaal yi kii mbim ki nyan ni malaa ni mpooon achamoln ni na. Kina puna, baa nyi ntafadaan mu si ki tii bi na. Ki di kpee na, ikaal yi bi tigbann ni na, baa joo tun lituln. Kinipaak le bii mbim achamoln akaal ngabaan aama binib siib le kan ni ntafadaan. Igban aawoj, ni seeradam le cha kina aanib nmaa kan dafir, ki di kpee ke binib ngem aa nyi ikaal ngbaan.

Ilandak

Ghana akalnja gee ke u jan iyaajakaar yi kaa njan na kijaak ki dii mbim achamɔln, malaa ni mpoɔn achamɔln. Ikaal yi ukalnja di siin na le mɔk ke u gor ke u jan kijaak ngbaan. Ubo ni mmaal akaal (p. 13) le mɔk ke Ghana akalnja ki nyi limaantɔl li bi igiin ni iyajakaal yi kaa njan na asisik ni na. Ukalnja ban isan yi u ban ke u dii aan ni yoor ki ti saa 2030 na, mbim achamɔln, ni malaa, ni mpoɔn achamɔln doo Ghana atingbaln pu na siin aa.

Ni mina yaa kaa kpeln kan, Ikaal ngbaan aa nmaa tun lituln

→ Litingbaln akaal yi bi kaa tun lituln na,

→ Ilik ni binib bi ga cha ikaal ngbaan nmaa tun lituln na aa bi,

→ Kimɔbaan aa bi ukalnja aninkpiib ni njkpok ni bi ki lik mbim abaamɔn na chee, ki ga cha bi ter ubo u bi kina abɔmukl ni na.

NI GA DA LITULN NA

- Ti cha bininkpiib, ni bibɔrb, ni tetiib, ni natiib bee naa kaa njan pu ke bi chuu ubo tii tichar malaa bee mpoɔn na.

- Ti cha Ghana abɔrb anaakook ni yaab chuu nlandakbaan ni mbim amalaa ni mpoɔn achamɔln pu, ki cha baa didiliib di tun lituln.

- Ti choi njibɔrbir, ni bininkpiib ke bu mu siin linampal akaal ki nya mbim amalaa ni mpoɔn achamɔln pu, ki pɔk bibaa kee bi di kina akaal tun lituln.

- Ti di ukalnja akaal achamɔln di kpee timi achamɔln ponni.

- Ti cha lichamɔln mɔmɔk li kpa ngban mu ga mɔk ke upiibo bee ubijabo njeer lichamɔln na

- Ti cha tetiib, ni natiib, ki di kpe mbim bibaa bee laafee ni ligiin afalaa u bi ga ji malaa ni mpɔɔn achamɔln ni na.
- Ti cha kinipaak bee ke ikaal bi ki kii mbim amalaa ni mpɔɔn achamɔln.
- Ti tii mbim ni bitetiib bee binatiib mpɔɔn ki cha bi ηmaa len bee bi di unii umɔk chuu bi mpɔɔn tii tichar bee u di bi tii malaa achar na buen ikaal aninkpiib chee.
- Ti tuk bibɔrb, ni binib bimɔk bi limaantɔl ni na ke bi yaa kan unii chuu ubo mpɔɔn tii tichar bee u di ubo tii malaa achar kan, bi di kina anii buen ikaal aninkpiib chee.
- Nterm li bi ki tii mbim mu bi chuu tii tichar malaa bee mpɔɔn na, ki cha ukalnja daa unii u ηa kina na atafal.
- Ti pɔɔk ikaal aninkpiib ataakpak ke bi li joo mbim amalaa ni mpɔɔn achamɔln akaal yi bi na tun lituln.
- Ti yin binib bi joo ilandak kpaani na ke bi ter ni ilik chee ni binib bi ga cha ntafadaan li bi na, aan ki ban isan yi ga cha mbim mu bi chuu bi tii malaa ni mpɔɔn achar na ki ηmaa ηmar biηeetiib ni na.
- Ti pɔɔk ukalnja akaal aninkpiib ni ηikpok ηi mɔk bi na ataakpak ke bi ter ki cha ti jan mbim amalaa n impɔɔn achamɔln ajaak.
- Ti cha bibɔrb, ni ukalnja aanib bee ke bi taa joo bimɔi bɔr mbim amaala n impɔɔn achamɔln abɔr ponni, ki cha bi chur mbim tii tichar malaa, bee mpɔɔn na taa kan ntafadaan. Bi yaa ηa kina kan, bi mu bii nkaal aa.

Nanaa Aagenl: Mbim Aabamɔn Ni Mbim achurm

IKAAL AGBAN:

- African Charter on the Rights and Welfare of the Child (ACRWC): Article 29
- Ghana Children's Act (GCA): Section 6 (3)
- Ghana Human Trafficking Act (GHTA): Sections 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 11, 18, 37

LIBOGBAAL

Mbim Achurm Abaamɔn

Mbim abaamɔn mue bi ACRWC, art. 29 (1) ni section 3 GCA ni section 2 GHTA la. Nkaal mu mina atuln le ye ki mu nyan mbim abaamɔn ke bi tetiib, bee bi natiib, bee binib bi lik bi puna taa chuu mbim mpɔɔn, bee bi ŋmaln bi ki ti di bi tii uniyen, bee bi ti kooh bi ke tiwankur na.

Unibon achurm, bee mbim achurm beeni ye libɔmukl le Ghana atingbaln pu, ni ŋitingban kipaak ponni. Ghana akalnja akpokl li lik mbim puna len laa gban mu li ban ke li di kiir mbim achurm Ghana atin ni na, 2022-2026 (p. 2) ni na ke '*Ghana atin ye nin chee bi kan ni, nin chee bi jer, ki ye nin chee tii bijab, ni bipiib, ni mbim mu bi joo tii mpɔɔn atuln ni kidagook na la.*' Kigban ngbaan (p. 3) ponni ki mɔk ke 60% mbim bi tun lituln Volta amɔɔl taab na ye mbim mu bi daa bi bee bi chuu bi mpɔɔn ki di dan kina atunpɔɔl ponni na la.

Mbim achurm Atataa

Section 1 GHTA len ke mbim achurm le ye ke: aa tii ubo u kaa fuu ŋibin kipiik ni ŋiniin na lituln

ke aa pa u ilik, bee aa nyan kina aabo una ni ute chee ti tii unii yayan ke u li tun lituln aan ki gaar lipal, bee aa ti di kina aabo tii unii ki gaa ilik. Aa yaa di ubo kooh tii unii, bee aa laa di tii u ki ti saa n-yonn mubaa, bee aa joo udaan lipoln le ubo ngbaan ga tun lituln di lej, aan ni yaa ye ke ubo ngbaan aa fuu njibin kipiik ni njiniin kan, ni ye libikoooh la. Section 5 GHTA mu len ke bi nmaa yoor kina aabim ki joo dii uyanpuloor, bee ubaa aaloor, bee injoi yi bi n-nyun pu na, bee laampaab mam la. Naa dii ke bi di kina aabo puur nyan Ghana atingbaln ni bee waa nyan. Bee naa dii ke bi chuu ubo ngbaan mpɔɔn, bee bi nmaln u, bee bi gaŋ u le ki di u nyan linampal le ki ti bi joo u tun lituln li pɔɔ na, bee bi ti kooh u. Mbim achurm aa dii ke ubo kii bee waa kii, bee ute ni una, bee unii u lik u puna kii bee baa kii.

Ti nmaa kan ni mbim achurm kipaak Ghana ni, ni mbimbin kipaak ponni:

Bi chuu mbim ngem ki di nyan tinkpaŋ mam ni le ki di buen ke bi ti li chur ijan Volta amɔɔl ni na. Nima chee, bijambam joo bi tun njitun nj pɔɔ na, ki nya ni ke bima bibaa ban baa ga ŋa pu ki kpiin bamaal na la. Mbim ngbaan tun lituln kaa kpa lifuur, le kaa kpa tiwan ni ga kiir bi ni baa mɔfal na. Baabɔr aa kpa bijambam ngbaan. Mbim ngbaan atuln le ye ke bi li dakr nyan ni tijambir to chuu tipɔr na, bee bi muin n-nyun taab ki ti lɔkr tipɔr ti lɔk njitakpal bee isubon n-nyun ponni na. Bi mɔk ke mbim aŋal le nyi tun kina atuln. N-yonn mu baa kan, baa baar ke ubo ngbaan nmaa wo n-nyun bee waa nmaa wo, ni kpa mɔ bi na le ye ubo ngbaan yaa gaar n-nyun ni kan, bi ga di pen kipɔɔk ki chuu ijankpaan. Hali ngem ga nmaa ku ubo ngbaan ki di toor kitook tii nkpen, baa len puna le ye ke mmbim aasin ye liyimɔn le tii bima bijambam.

Bi nmaa chur Ghana aabim ki ti ku joo ji inyɔk, bi gei nyan ni bibaa mu awonann ti joo ŋani bukata, bi ti joo ngem mu tii litulnpɔɔl cocoa asal ni, ngem mu ti koo binib chee ki tun licheln ni atuln. Mbim bi aa boln ni bi nmaa chur tii na le ye mpiibim, bigiim aabim, mbim mu atetiib ni binatiib aa lik bi pu mbaamɔm na, ni nkpobim.

Ni pu cha libichur ngbaan bi Ghana ponni na le ye ke, tetiib ni natiib bibaa ban ilik ki nya lituln li ubo ngbaan ga ti tun na chee, ngem mu gee joo baabim tii bi ti li bi baamaantol chee ki jer ke mbim na li bi bichee. Aa yaa lik kan, mbim bi kaa koo bitetiib ni binatiib chee na le wiir Ghana ponni, bi joo be tii limaantol ke nawaatiib, tewaatiib, jotiib, nakoontiib, weetiib le ki na limaantol ngbaan yadaa. Nima puna, ni cha mbim achur ki nya lipaal wob aa ye tiwan ni poo na. Pam ga gir ni le ki na nmaln ubo ate bee una ke u joo u cha niyayan u ti ban lituln tii u, bee u ti na lituln li kpa tinyoor sakpen na, hali bibaa ga pa ilik tii ubo ate bee una le ki di kina aabo di buen. Tetiib ni natiib ngem nmaa tur baabim ke bi buen ntinkpaan ni bee bi nya lipaal ke bi ti ban ni ilik. Mbim bibaa mu ga nmaa yoor bibaa alandak ki san nya bitetiib ni binatiib chee ke bi ban bi ti ban ilik la. Aa yaa lik kan, bibichurb ngbaan nmaa puur tipuur ki nmaln ke bi ga li pa ubo aana bee ute unmal aapal, aama n-yonn kipaak baa pa. Bi ga di mbim ngbaan tun nitunpoo, mbim ngbaan aafen ga bii lee n-yonn mubaa kan, bi ga lann baamofal ki nyan ni litunpoo ngbaan pu.

Ni ye ke ti tuk

Unii umok kan bi chuu ubo bee u nun ke bi chuu ubo na, ni ye ke u tuk ikaal aninkpiib. U yaa yii kaa tuk kan, ni mok ke u mu bii nkaal aa le bi ga tii u ntafadaan. Bi ga nmaa cha u pa ilik, bee bi lan u kiyondiik ni ki taa (kon nmal kipiik ni ilee), bee ntafadaan mulee ngbaan. Section 6 GHTA aa mok puna le na.

Libomukl li bi na le ye ke Ghana aanib aa gee kooh bibichurb tii ikaal aninkpiib. Bibaa ajawaan le ye ke bibichurb ngbaan ka gbaa bi, bee bi ga ku bi, bee bi ga na bi ni kaa nan na. Bibaa mu bi kan, ikaal aninkpiib aa ga dar bi pu ki ti saa tibor ngbaan aadoon na (baa ga ji n-yoln mu kina abor pu puna, bee baa ga yin bi ki ti bi baah bi mbaah puna) le cha ngem aa kpa lineenl ke bi di kina abor tuk bininkpiib le bibaa mu ajawaan le ye ke, ni yaa ye ke ubo ate bee una le yaa cha bi chuu waabo

le u ti kooh bi tii ikaal aanib kan, bi ga dii ubo ngbaan tii u ke u li lik u. Bibaa aa nyi bininkpiib na. Bibaa mu alandak le ye ke ubo u bi chuu na aa ye waabo, kina puna, naa kpaa u. Bibaa mu bi kaa nyi binib bi chee bi ga ti di kina abor tuk na. Libomukpaan li do nima chee na le ye ke, kinipaak aa nyi nin chee bi ga ti kooh mbim achurm abor na.

Ntukm/Nlem asan

➤ *Dma ga nmaa tuk/len?*

Aa yaa karn section 9 GHATA kan, unii momok ga nmaa tuk bininkpiib (bibichurb) abor. Unii u kan na, bee unii nun na, bee ubo u bi chuu na mamaŋ ga nmaa tuk bininkpiib. Ubo u bi chuu naa yaa kaa nmaa dii ki ti len ubaa kan, u ga nmaa ban unii u pook na ki cha u cheen u.

➤ *Aa ga tuk nma?*

Section 6 GHATA len ke aa ga nmaa tuk nanjima tiib, bee ibaamon ni ntafadaan aninkpiib, bee ikaal aterm aninkpiib, bee likpokl lima aa na li yadaa na. Aa yaa karn Section 9 GHATA kan, ni nmee ni ponni ke aa ga nmaa di tuk bininkpiib bi bi nin chee bi chuu kina aabo na, bee ubo ngbaan aa koo nin chee na, bee bibichur ngbaan aa koo nin chee na, bee nin chee bi chur kina aabim na.

Bininkpiib bi kaa poo ke ti pii bi ki tuk bi libichur abor na le ye nanjima tiib, ba pu? Bi bi litingenl momok ni, aama bi gur na, ni poo ke aa ti kan bi. Ibaamon ni ntafadaan aninkpiib bi ntingenl momok ni aama kinipaak aa nyi bi bee baa tun lituln nin chee na. Binib ngem aa kpaa nyi ke ni ye ibaamon ni ntafadaan aninkpiib atuln le ke ti di libichur abomuk ti bi. Hali bi yaa nyi kina aninkpiib aa bi nin chee na kan, pam aa kpa ilik yi bi ga ti koo loor buen nima chee na, le bininkpiib ngbaan mu aa tii tanganafu nmeebil nibaa ke ni yaa muk unii kan, u ga nmaa yin bi. Ki di kpee na, nikipok ni mina aa kpa ilik, bee tiwan ni ga ter bi ki cha bi nmaa dii kina abor asan na, kina puna, unii yaa di

kina abɔr buen bi cheek an, bi ga tuk udaan ke baa ŋmaa ŋa nibaa. Ni mina pu le cha ni kpa binib pam ligbanyakr ke bi di libichur abɔr buen bininkpiib chee.

➤ *Aa ga ti len kiba?*

Ni bi ke bakaah mɔmɔk aa bi puna la, aa ga ti len tibɔr timɔk aa nyi, bee aa kan ki nyan nima na la. Badaal aa kan bee aa ŋun, la chee aa kan bee aa ŋun, ni ŋa kinyee (aanimbil yaa kan), ŋma chuu kina aabo, u ti di kina aabo tii ŋma, ni mina mɔk le ye tibɔr ti ye ke aa li nyi waahr aa ki ni buen bininkpiib chee na. Kina abɔr yaa fuu bininkpiib chee kan, bi ga pue baah unii u jooni kina abɔr na mbaah waahr, ki ga baah unii u mu ki nyi kina abɔr ponni na (useeradaan) ki di 11 GHTA akaal aa mɔk puna. Bi yaa baah kina abaah ti doo kan, le bi nin ŋmee ngban, le ki kar tii unii u bi chuu na.

Aa yaa buen Ghana lipaal wɔb kan, nanjima a tiib aa tun lituln nin chee na aa ye nin chee ŋan tii ubochuukoo ke bi baah u mbaah na; ni ga cha bi taa kpiir tibɔr mɔmɔk, ba pu? Binib biken ga ŋun waabɔr. Ki di kpee ke, naa ye nanjima a tiib mɔmɔk le ŋmaa baah mbaah ki di nya libichur abɔr ni, bibaa aa kpaa nyi baa ga piin puna, baa nyi baa ga ŋa pu ki kan seera na, le kaa nyi baa ga ŋmee tibɔr ngbaan pu ŋa ngban ponni aa bi di buen libɔrjir na.

Puwɔb Abɔr

➤ *Nterm Tii Ubo U Bi Chuu Na*

Mbim mu bi chuu na ye ke bi bee babaamɔn aa ye puna, ki ye ke bi di bi buen ti tek asibti ni (ni yaa ye ke bi yaa kaa kpa laafee kan) aan ki di bi koon nin chee kaan li kpa bi ijawaan na. Aa yaa karn section 11 GHTA kan, kina atuln ye nanjima a tiib atuln la. Section 18 GHTA mu mɔk ke mbimchurkaan kpa mbaamɔn ke bi ter bi ki cha bi tiŋ ki ŋmar biŋeetiib ponni. Nterm ngbaan ga

ηmaa li ye ilik, bee isur, bee bi kan lituln tii bi. Nadoon na, ti ban le ke nimok ga ηa na le ye ni ηan tii ubo ngbaan na.

Ki nya ke ilik ni binib aa kaa bi puna, ni pɔɔ ken term ti nya ki piih kina aabim. Le ki di kpee ke ηikpok ηi lik mbim puna aa wiir, aa yaa buen Ghana lipaal wɔb kan, kina aakpokl libaa baanja le bi. Kina puna, aa ga kan ke bibɔrb ni binib bi nyan bibaa siin kina asisii na le ter ki sur mbim ngbaan, aama naa kaa ye batuln na, ni pɔɔ ke bi ηmaa tij kina aabim ki cha bi ηmar biηeetiib ponni, le baa kpa ilik ki ter ni ilik wɔb.

➤ *Ntafadaan Tii Bibichurb*

Binib achurm ni mbim achurm ye bakaah la. Sections 2, 3 ni 4 GHTA len ke, unii u chuu unii uken, bee ki ter bi chuu unii uken, bee u gaar binibchurkaan na ye ke u koo kinyondiik ni ki taa kɔη ηibin ηijmu. Ni mina le mɔk ke naa ηan ke unii le chur binib, bee mbim. Ti di ηaη ke, aa yaa ban unii tii bi chuu kan (ki di kpee tetiib ni natiib), bee aa kii ge bi chuu, bee aa yaa yoor unichuukaan ti tii unichur, bee a yaa gaa unichuukaan koon aado bee aa gaa u di bɔr, bee aa yaa ηmee ngban ki kii ke bi chuu unii kan, ikaal ga chuu si, le aa ga koo kiyondiik ni ki taa kɔη ηibin ηijmu.

Mbimbin mu cha taa ηmaa jan kijaak ki nyaη mbim achur Ghana atingbaln puna le ye ke, Ghana akaal yi bi na aa kpa mpɔɔn, le ikaal aa ηmaa chuu binib bi bii kina akaal na piin tiyondir ni. Bibichur bi kpa mpɔɔn ni tininkpel na joo baaninkpel ki joo gaar bibaa, bee bi joo ukalnja aanib joo gaar bibaa n-yonn mu ikaal ni chuu bi ke bi chuu unii bee ubo na. Bibeebedam bi bi tininkpel ponni, bee bi kpee bininkpiib bi chur ilandak na ponni na le jooni kina abimbin. N-yonn mubaa kan, seera ga li bi ke unii ye unichur laa, aama kina abɔr aa cha libɔrjir, kina mu kpee le ki cha binib ηmaa gaar bibaa. Ndoon na, ηibon beeni bi ikaal yi lik mbim agaarm (nkaal mu ga tii nsan

ke unii buen ti ɲa igban ikaal anaakook ni ki gaa unii aabo ki di ɲa uyoo na) na ponni, ni ma le cha binib ɲmaa neeni ki joo chur mbim.

NI GA DA LITULN NA

- Ti cha binib bee mbimbin mu ga ɲmaa jooni linichur na, bee mbimbin mu ga cha bi ɲmaa chu unii na.
- Ti cha tetiib ni natiib bee naa kaa ɲan pu ke bi di baabim tii limaantɔl bee jɔtiib na.
- Ti cha kinipaak bee naa ɲan pu ke ti cha ikaal aninkpiib atafal ɲun ke bi chuu unii na.
- Ti pɔɔk ikaal ni ukalnja aanib bi ji linichur abɔr na ataakpak ke bi cha ti bee bi.
- Ukalnja ni ikaal dam bi lik linichur abɔr puna tii tanganafu aɲmeebil nima kan, binib ga ɲmaa yin bi ki tuk bi linichur abɔr.
- Ukalnja nyan binib gann kaan bibaa ki mɔk bi baa ga li baah mbɔbaah pu ki di dii linichur pu na.
- Ti gaɲ ikaal ni bibɔrjirb ke bi pɔɔk bibaa ki di ikaal yi dii linichur puna tun lituln.
- Ti gaɲ ukalnja ke u tii ikaal aanib bi bi timi atingen pu ki lik linichur puna ilik ni tiwan ni mɔk ye ki ga ter bi ki cha bi ɲmaa tun batuln mbamɔm na.
- Ukalnja nyan likpokl libaa ki ter bi ilik ki cha batuln li ye ke bi li sur, ki tei, ki kpiini, ki peeni mbim mu bi chuu na.
- Ti jan ki nyan bebee linichur abɔrjir ni ntafadaan ponni.

TIBOMOON KAAAN

Ni pu ti ga dii ki cha kinipaak n̄un tibor ti bi ngban mue ponni aan ki cha unii m̄om̄ok li nyi, ki tii mbim abaam̄on jilma ga li ye kib̄orlechichiik ki mina ponni la.

COMMUNITY RADIO FOR RURAL DEVELOPMENT – GUSHEGU FM 94.7 MHz

Nneer mu lent ii bi kaa kpa ineer na

Bi tun na:

Pan African Organisation
for Research and
Protection of Violence on
Women and Children
(PAORP-VWC)

Bi ter na:

Kinderrechte Afrika e. V.
(KiRA) and German
Ministry for Economic
Cooperation and
Development (BMZ)

Lidombir:

Ti Ter Ni Liborgbaal Abaam̄on Ki Tii Tinkpan̄ Aanipaak

BI NABR NA

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

P.O. Box TL 2153 Tamale
Northern Region/Ghana
+233 5433 05470
paorp.vwc@gmail.com
www.pan-african-paorp.org

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA)

Schillerstraße 16
D-77933 Lahr/Germany
+49 7821 38855
info@kira-international.org
www.kira-international.org

N-nabr

U nabr Kigbaŋ kee Likpakpaanl aaliin ni na le ye Abel Makija Nlankpe.

BI TER NI ILIK NA

The German Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ)

Tibør timøk bi kigbaŋ ki mina ponni na ye lituln ki nyan ni PAORP-VWC ni KiRA, kina puna naa ye German Federal Ministry for Cooperation and Development alandak.

© PAORP-VWC/KiRA, 2023

